वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् (८)

०७.०६.२०११

पुनरावर्तनम्

- इकारान्ताः स्त्रीलिङ्गाः
- मति
  - प्रायेण हरिवत्
  - शसि नत्वं, टायाः नाभावश्च न
  - ङित्सु प्रत्ययेषु ‘ङिति ह्रस्वश्च’ इति पाक्षिक-नदीसंज्ञा । पक्षे ‘शेषो घ्यसखि इति घिसंज्ञा । रूपद्वयम् ।
- त्रि
  - ‘त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ’ इति तिस्रादेशः ।
  - ‘अचि र ऋतः’ इति अजादिषु प्रत्ययेषु रेफादेशः ।
  - ‘न तिसृचतसृ’ इति नामि दीर्घनिषेधः ।

पुनरावर्तनम्

- प्रियत्रि
  - यत्र त्रिशब्दः स्त्रीत्ववाचकः, तत्रैव तिस्रादेशः, समस्तपदस्य पुँल्लिङ्गत्वेऽपि, नपुंसकलिङ्गत्वेऽपि । (प्रियाः तिस्रः यस्य सः/तत्)
  - यत्र त्रिशब्दः स्त्रीभिन्नः, तत्र समस्तपदस्य स्त्रीत्वेऽपि तिस्रादेशो न । (प्रियाः त्रयः यस्याः सा)
- द्वि
  - सर्वासु विभक्तिषु 'त्यदादीनामः' इति आत्वम्, अदन्तत्वात् 'अजाद्यतष्टाप्' इति टाप् ।
  - आकारान्तत्वे सति रमाशब्दवद् रूपाणि ।

ईकारान्ताः स्त्रीलिङ्गाः

- ईकारान्त-स्त्रीलिङ्गाः त्रिविधाः
  - ङ्यन्ताः (ङीप्-ङीष्-ङीन् – एतेषां स्त्रीप्रत्ययानाम् ईकारः अन्ते श्रूयते)
  - औणादिकाः (औणादिकप्रत्ययस्य ईकारः अन्ते श्रूयते)
  - धातुनिष्पन्नाः (धातोः ईकारः अन्ते श्रूयते)

- ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः गौरीशब्दः
- ङ्यन्तः (ङीष्-प्रत्ययान्तः)
- गौरी (सुँ) स्
- गौरी ('हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्' – ६.१.६८ – इति सुलोपः)

- गौरी औ
- गौर्यौ   ('इको यणचि' – ६.१.७७)

- गौरी (जस्) अस्
- गौर्यस् ('इको यणचि' – ६.१.७७)
- गौर्यर् ('ससजुषो रुः' – ८.२.६६)
- गौर्यः ('खरवसानयोर्विसर्जनीयः' – ८.३.१५)

- हे गौरी (सुँ) स्
- हे गौरि स् (‘अम्बार्थनद्योर्ह्स्वः’ – ७.३.१०७)
- हे गौरि (‘एङ्ह्रस्वात् सम्बुद्धेः’ – ६.१.६९)

- गौरी अम्
- गौरीम् (‘अमि पूर्वः’ – ६.१.१०७)

- गौरी (शस्) अस्
- गौरीस् (प्रथमयोः पूर्वसवर्णः – ६.१.१०२)
- गौरीः (रुत्व-विसर्गौ)

- गौरी (टा) आ
- गौर्या (‘इको यणचि’ – ६.१.७७)

- गौरीभ्याम्
- गौरीभिः

- गौरी (ङे) ए
- गौरी आ ए (‘आण्नद्याः’ – ७.३.११२)
- गौरी   ऐ   (‘आटश्च’ – ६.१.९०)
- गौर्यै (‘इको यणचि’ – ६.१.७७)

- गौरी   अस्
- गौरी आ अस् (‘आण्नद्याः’ – ७.३.११२)
- गौरी आस्   (‘आटश्च’ – ६.१.९०)
- गौर्यास्   (‘अकः सवर्णे दीर्घः’ – ६.१.१०१)
- गौर्याः (रुत्व-विसर्गौ)

- गौरी ओस्
- गौर्योस् (‘इको यणचि’ – ६.१.७७)
- गौर्योः   (रुत्व-विसर्गौ)

- गौरी आम्
- गौरी न् आम् (‘ह्रस्वनद्यापो नुट्’ – ७.१.५४)
- गौरीणाम् (‘अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि’ – ८.४.२)

- गौरी (ङि) इ
- गौरी आम् (‘ङेराम्नद्याम्नीभ्यः’ – ७.३.११६)
- गौरी आ आम् (‘आण्नद्याः’ – ७.३.११२)
- गौरी आम् (‘आटश्च’ – ६.१.९०)
- गौर्याम् (‘इको यणचि’ – ६.१.७७)

- गौरी सु
- गौरीषु ('आदेशप्रत्यययोः' – ८.३.५९)

ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः गौरीशब्दः

ङ्यन्तत्वप्रयुक्तः ‘हल्ङ्याब्भ्यः…’ इति सुलोपः

नदीत्वप्रयुक्तानि कार्याणि
सम्बुद्धौ ह्रस्वः
ङिताम् आडागमः
आमः नुडागमः
ङेः आमादेशः

		चनम्	बहुवचनम्
प्रथमाविभक्तिः	गौरी	गौर्यौ	गौर्यः
	हे गौरि	हे गौर्यौ	हे गौर्यः
	गौरीम्	गौर्यौ	गौरीः
	गौर्या	गौरीभ्याम्	गौरीभिः
	गौर्यै	गौरीभ्याम्	गौरीभ्यः
	गौर्याः	गौरीभ्याम्	गौरीभ्यः
	गौर्याः	गौर्योः	गौरीणाम्
	गौर्याम्	गौर्योः	गौरीषु

- एवं वाणीनद्यादयः (ङ्यन्ताः)
- प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणाद् अनङि णिद्वद्भावे च प्राप्ते,
  - ‘सख्युरसम्बुद्धौ’ (७.१.९२) – इति सर्वनामस्थानेषु णिद्वद्भावः
  - ‘अनङ् सौ’ (७.१.९३) – इति सुप्रत्यये अनङादेशः
- ‘विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्’ (प)
- विभक्तिनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणं नास्ति
- सखी सख्यौ सख्यः इत्यादि गौरीवत् ।

- ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः ‘लक्ष्मी’शब्दः
- औणादिक-ईप्रत्ययान्तः ।
- अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः, लक्ष्मीः ।
- शेषं गौरीवत् ।
- एवं तरीतन्त्र्यादयः ।

- ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः ‘स्त्री’ शब्दः (ङ्यन्तः)
- स्त्री (‘हल्ङ्याब्भ्यः...’ इति सुलोपः)
- हे स्त्रि (‘अम्बार्थनद्योः..’ इति ह्रस्वः)

३०१. स्त्रियाः (६.४.७९)

- एकपदात्मकं सूत्रम् ।
- 'अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ' (६.४.७७) इत्यतः 'अचि' इति, 'इयङ्' इति च अनुवर्तते ।
- स्त्रीशब्दस्य इयङ् स्याद् अजादौ प्रत्यये परे ।
- स्त्री औ
- स्त्रिय् औ   ('स्त्रियाः' – ६.४.७९ – इति इयङ्)
- स्त्रियौ

- स्त्रियः

३०२. वाऽम्शसोः (६.४.८०)

- पदद्वयम् । वा, अम्-शसोः ।
- 'अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ' (६.४.७७) इत्यतः 'अचि' इति, 'इयङ्' इति, 'स्त्रियाः' (६.४.७९) इति सूत्रं च अनुवर्तते ।
- अमि शसि च स्त्रियाः इयङ् वा स्यात् ।
- स्त्री अम्
- स्त्रियम् ('वाऽम्शसोः' – ६.४.८०)
- पक्षे,
- स्त्रीम् ('अमि पूर्वः' – ६.१.१०७)

- स्त्रियः, स्त्रीः

- स्त्रिया ।
- स्त्रियै । (आट्, वृद्धिः, इयङ्)
- स्त्रियाः ।
- स्त्रियोः ।
- परत्वात् नुट्, स्त्रीणाम् ।
- 'स्त्रियाः' (६.१.७९), 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' (७.१.५४)
- स्त्रियाम्, स्त्रियोः, स्त्रीषु ।

ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः स्त्रीशब्दः

अजादिषु प्रत्ययेषु ‘स्त्रियाः’ इति इयङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमाविभक्तिः	स्त्री	स्त्रियौ	स्त्रियः
	हे स्त्रि	हे स्त्रियौ	हे स्त्रियः
	स्त्रियम्/स्त्रीम्	स्त्रियौ	स्त्रियः/स्त्रीः
	स्त्रिया	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभिः
चतुर्थीविभक्तिः	स्त्रियै	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः
पञ्चमीविभक्तिः	स्त्रियाः	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः
षष्ठीविभक्तिः	स्त्रियाः	स्त्रियोः	स्त्रीणाम्
सप्तमीविभक्तिः	स्त्रियाम्	स्त्रियोः	स्त्रीषु

अमि शसि च ‘वाऽम्शसोः’ – इति वा इयङ्

- स्त्रियम् अतिक्रान्तः
- अतिस्त्रि ('गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वे इकारान्तं प्रातिपदिकम्)
- गुण-नाभाव-औत्त्व-नुङ्भिः परत्वात् पुंसि बाध्यते ।
- क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्य इयङ् इति अवधार्यताम् ॥
- गुणः –
  - जसि च (७.३.१०९)
  - ह्रस्वस्य गुणः (७.३.१०८)
  - घेर्ङिति (७.३.१११)
- नाभावः –
  - 'आङो नाऽस्त्रियाम्' (७.३.१२०)

- औत्वम् -
  - 'अच्च घेः' (७.३.११९)
- नुट् –
  - 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' (७.१.५४)

- एतानि कार्याणि इयङं बाधन्ते ।
- 'अतिस्त्रि' शब्दः हलादिषु प्रत्ययेषु हरिवत् ।
- अजादिषु इयङ् भवति वा, अन्यत् कार्यं वा इति विचारः ।

- औ - अतिस्त्रियौ – इयङ्
- अस् (जस्) - अतिस्त्रयः - ‘जसि च’ – इति गुणः
- अम् - अतिस्त्रियम् / अतिस्त्रिम् – वा इयङ्
- अस् (शस्) - अतिस्त्रियः / अतिस्त्रीन् - वा इयङ्
- आ (टा) - अतिस्त्रिणा - ‘आङो नाऽस्त्रियाम्’
- ए (ङे) – अतिस्त्रये – ‘घेर्ङिति’ इति गुणः
- अस् (ङसि/ङस्) – अतिस्त्रेः - ‘घेर्ङिति’ इति गुणः
- ओस् – अतिस्त्रियोः – इयङ्
- आम् – अतिस्त्रीणाम् – ‘ह्रस्वनद्यापो नुट्’
- इ (ङि) – अतिस्त्रौ – ‘अच्च घेः’

- ओसि ओकारे च नित्यं स्याद् अम्-शसोस्तु विभाषया ।
- इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने ॥

इकारान्तः पुँल्लिङ्गः अतिस्त्रिशब्दः

औङि ओसि च 'स्त्रियाः' इति इयङ्

अमि शसि च 'वाऽम्शसोः' – इति वा इयङ्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमाविभक्तिः	अतिस्त्रिः	अतिस्त्रियौ	अतिस्त्रयः
	हे अतिस्त्रे	हे अतिस्त्रियौ	हे अतिस्त्रयः
	अतिस्त्रियम्/ अतिस्त्रिम्	अतिस्त्रियौ	अतिस्त्रियः /अतिस्त्रीन्
	अतिस्त्रिणा	अतिस्त्रिभ्याम्	अतिस्त्रिभिः
चतुर्थीविभक्तिः	अतिस्त्रये	अतिस्त्रिभ्याम्	अतिस्त्रिभ्यः
पञ्चमीविभक्तिः	अतिस्त्रेः	अतिस्त्रिभ्याम्	अतिस्त्रिभ्यः
षष्ठीविभक्तिः	अतिस्त्रेः	अतिस्त्रियोः	अतिस्त्रीणाम्
सप्तमीविभक्तिः	अतिस्त्रौ	अतिस्त्रियोः	अतिस्त्रिषु

शेषं हरिशब्दवत्